

KRZYŻOWA: ODWAGA I POJEDNANIE

Wystawa plenerowa w Krzyżowej ma powstać z okazji rocznicy mszy pojednania, która odbyła się na terenie byłego majątku rodziny von Moltke 12 listopada 1989 roku. W symboliczny sposób otworzyła ona nowy rozdział w stosunkach polsko-niemieckich, które stały się podstawą nowego ładu w Europie. Pojednanie polsko-niemieckie miało silny polityczny wymiar. Osadzone zostało bowiem w historii przełomu politycznego 1989 roku (zmiana polityczna w Polsce, powołanie rządu pierwszego niekomunistycznego premiera Tadeusza Mazowieckiego, upadek Muru Berlińskiego, zjednoczenie Niemiec) i na trwałe z nim związane. Pojednanie między Polską i Niemcami miało też kluczowe znaczenie dla Europy. Było istotnym warunkiem przyjęcia Polski do NATO i UE. Losy sąsiedztwa polsko-niemieckiego były nierozdzielnie związane z losem podziału Europy na Wschód i Zachód. Dlatego przemiany demokratyczne w Europie w 1989 roku, koniec zimnej wojny torowały drogę nie tylko ku zjednoczeniu Europy, ale także ku zbliżeniu społeczno-politycznemu Polski i Niemiec.

Pojednanie polsko-niemieckie okazało się, pomimo narosłych długotrwałych uprzedzeń wynikających z tragicznej historii sąsiedztwa polsko-niemieckiego, jednym z najbardziej potrzebnych, długotrwałych, ale też udanych projektów politycznych po 1945 roku.

Pokojowa Europa jest dla nas wspólnym wyzwaniem i zadaniem – Europa jako projekt pokoju, pojednania, wolności i demokracji. To jest europejski dorobek, który wypracowany został przez wiele europejskich narodów w drodze porozumienia, pojednania i współpracy. W tym kontekście pojednanie nie należy wyłącznie do przeszłości. Pojednanie jest zadaniem na przyszłość. Kluczem do sukcesu pojednania jest rzeczywista wola wyboru wspólnej drogi przewycięzania przeszłości poprzez dialog i współpracę, drogi, jaką w przeszłości obrały Polska i Niemcy, drogi, którą podążają do dzisiaj.

KONTEKST

Krzyżowa jest ważnym miejscem na mapie polskiej i niemieckiej pamięci historycznej. Stała się nim dzięki mszy pojednania jesienią 1989 roku z udziałem premiera Tadeusza Mazowieckiego i kanclerza Helmuta Kohla. Wybór tego miejsca podyktowany był jego historią związaną z „Kreisauer Kreis” – grupą niemieckich konspiratorów przeciw III Rzeszy. Za swoją działalność znacząca większość członków „Kreisauer Kreis” została stracona. Długi czas traktowani oni byli w Niemczech (Niemiecka Republika Federalna) jako zdrajcy lub świadomie zapominani, jako nieodpowiadający kryteriom ideologicznym (NRD), ale ich postawa i myśl stały się z czasem ważną inspiracją dla części niemieckich intelektualistów, w szczególności dla części środowisk opozycji w NRD. Krzyżowa/Kreisau, leżąca w Polsce, była dla szerszej społeczności zarówno w Polsce, jak i w Niemczech nieznanym miejscem (pałac i cały majątek niszczał będąc siedzibą PGR).

Miejsce to, jako ważne dla stosunków polsko-niemieckich, odkrywali na nowo młodzi działacze wrocławskiego Klubu Inteligencji Katolickiej i zaangażowani w budowanie pojednania polsko-niemieckiego Niemcy. Intencją Polaków było poszukiwanie zbliżenia z sąsiadem w oparciu o wartości chrześcijańskie oraz rozwijanie stosunków polsko-niemieckich poprzez odnajdywanie „dobrych Niemców” i szukanie w społeczności niemieckiej okresu III Rzeszy „dziesięciu sprawiedliwych”. W ten sposób sprzeciwiali się oficjalnemu stanowisku władz komunistycznych w Polsce, które chciały widzieć w Niemczech „odwiecznego wroga”, a argument antyniemiecki stanowił o legitymizacji rządów komunistycznych, mających osłonę w Moskwie.

Jesienią 1989 roku, po historycznym przełomie w Polsce związanym z upadkiem komunizmu, oba rządy, polski i niemiecki, szukały miejsca, gdzie możliwe byłoby dokonanie symbolicznego gestu pojednania. Wybór Krzyżowej/Kreisau miał bogate i wielopoziomowe znaczenie. Było to ze strony polskiej dostrzeżenie innych, pokojowych Niemiec, dystansujące się od postrzegania ich jedynie przez pryzmat zbrodni III Rzeszy. Gest pojednania na terenach, które należały przed wojną do Niemiec, oznaczał też dla wielu Polaków niemiecką zgodę na przynależność tych ziem do Polski i zapowiedź ostatecznego rozwiązania fundamentalnej w stosunkach polsko-niemieckich kwestii granicy utworzonej po II wojnie światowej. Obraz polskiego premiera i niemieckiego kanclerza w braterskim uścisku podczas mszy w Krzyżowej stał się jedną z istotnych ikon polsko-niemieckiego pojednania. O tym, że było to pojednanie wciąż niełatwe, świadczy fakt, że podczas mszy pojednania środowisko mniejszości niemieckiej powitało szefów rządów kontrowersyjnymi hasłami.

Dla historii obu państw i narodów Krzyżowa nabrała w ten sposób potencjalnie symbolicznego znaczenia jako miejsce o wielorakiej wymowie. Utworzenie tu wysiłkiem obu rządów Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży miało taką symboliczną rolę podkreślać. Możliwość przełomu w stosunkach polsko-niemieckich, które zaczęła symbolizować Krzyżowa, było zwieńczeniem wieloletnich, często realizowanych oddolnie, działań na rzecz pojednania, takich jak list polskich biskupów do biskupów niemieckich z 1965 roku oraz ukłęknięcie w Warszawie kanclerza RFN Willy'ego Brandta przed pomnikiem Bohaterów Getta.

Msza pojednania 12 listopada 1989 roku była zaprzeczeniem dotychczasowego myślenia o sąsiedztwie polsko-niemieckim w kategoriach wrogości i odwiecznego konfliktu, utorowała zatem drogę do budowania zaufania i pokoju między Niemcami i Polakami oraz stała się jednym z ważnych elementów procesu jednoczenia się Europy. Oba państwa stały się głównymi beneficjentami politycznego przełomu w Europie, a redefinicja relacji sąsiedzkich otworzyła drogę do przewyciężenia podziału między Wschodem i Zachodem starego kontynentu. Pojednanie to może tworzyć również atrakcyjny przykład dla narodów, które usiłują przewyciężyć bolesne podziały i konflikty.

Dlatego też czynienie z Krzyżowej paradygmatycznego miejsca pojednania (określenie Dieter Bingen) wymaga ciągłych wysiłków i wciąż nowych inspiracji intelektualnych skierowanych nie tylko na przeszłość, ale przede wszystkim w przyszłość. Zadanie nabiera o tyle na znaczeniu, że dzisiaj percepcja Krzyżowej w Polsce i w Niemczech jest odmienna. Dla Polaków Krzyżowa to msza pojednania i znak, z jakimi Niemcami Polska chce budować Europę. Dla Niemców Krzyżowa to przede wszystkim Krąg z Krzyżowej i jasny punkt niemieckiej historii XX wieku. Budowanie wspólnego przesłania tego miejsca jest ważne nie tylko dla relacji polsko-niemieckich, ale również dla zintegrowanej Europy.

GLÓWNY MOTYW I PRZESŁANIE WYSTAWY ODWAGA JEDNOSTKI / GOTOWOŚĆ DO POJEDNANIA

Zasadniczą osią wystawy ma być przeciwstawienie bierności, ulegania politycznym okolicznościom, nawet usprawiedliwionym emocjom – woli jednostki, jej moralnej motywacji, zindywidualizowanej postawie. Bierność – istniejąca w każdym społeczeństwie, ale dodatkowo utwierdzana doświadczeniami drugiej wojny światowej, a w PRL i NRD przez polityczne ograniczenia komunistycznej dyktatury, prowadzi do ulegania politycznej konieczności, propagandzie, dzielącym ludzi stereotypom, prowadzi do podziałów między społeczeństwami, a przez to w ostatecznej konsekwencji do rozwiązywania konfliktów za pomocą przemocy. Człowiek w masie, człowiek poddany propagandzie staje się anonimowy i łatwo może przemienić się w sprawcę zła lub dawać na nie przyzwolenie. Między społeczeństwami i narodami narastają wtedy bariery, niezrozumienie i nienawiść.

Przeciwstawienie to ma pokazać specyfikę i zasadnicze mechanizmy polsko-niemieckiego pojednania i nie powinno być kontrastem dobra i zła. Chodzi o wskazanie na bieguny postaw ludzkich i pełną skalę postaw pośrednich w budowaniu polsko-niemieckiego dialogu. To, że często większość społeczeństwa cechuje bierność, nie ma być oskarżeniem, lecz jedynie podkreślać odwagę jednostek i złożoną ich motywację, która do niej prowadzi. Taka zasadnicza struktura wystawy ma budzić refleksję antropologiczną, ale jej konkretne treści mają wskazywać na polityczny wymiar działań jednostek. Właściwe zrozumienie stosunków polsko-niemieckich wymaga uwzględnienia obu tych aspektów: działania jednostek i uwarunkowań politycznych.

Punktem wyjścia do refleksji nad pojednaniem polsko-niemieckim musi być uświadomienie zła i tragedii, jaką były II wojna światowa i zbrodnie III Rzeszy. Młode pokolenie zarówno Niemców, jak i Polaków może tylko wtedy zrozumieć potrzebę i znaczenie pojednania, jeśli zda sobie sprawę z traumy, jaką była wojna dla poprzednich pokoleń.

Nie da się zrozumieć szczególnego wymiaru pojednania polsko-niemieckiego bez uwzględnienia faktu, jakim było unicestwienie państwa polskiego. W tym względzie pojednanie polsko-niemieckie wydaje się być szczególnie, gdyż szczególny był rozmiar tragedii i ofiar, jakich doświadczyli Polacy. Granica polsko-niemiecka z uwagi na skalę zbrodni niemieckiego narodowego socjalizmu wydaje się być najbardziej obciążoną i tragiczną granicą w Europie. W wymiarze psychologicznym i społecznym wydawała się granicą nie do pokonania.

Aby sytuację tę przewyciężyć, potrzebne jest pojawienie się jednostek, które stwarzają zaczyn do myślenia w nowy sposób oraz które potrafią zwrócić się do podobnie myślących z drugiej strony granicy (Polacy – m.in. tacy jak prof. Stanisław Stomma, arcybiskup Bolesław Kominek, prof. Kazimierz Czapliński, społeczność wrocławskiego i warszawskiego Klubu Inteligencji Katolickiej oraz Niemcy – jak

m.in. Guenter Särchen, Ludwik Mehlhorn, Bensberger Kreis, Akcja Znak Pokuty). Świadome przezwyciężenie bolesnych doświadczeń wojny, m.in. poprzez wyznanie winy i przebaczenie, oraz odwaga cywilna i determinacja wykazana wobec komunistycznej propagandy w PRL i NRD są – jako warunki pojednania – związane z wysiłkiem i postawą jednostki. Pojednanie, również między wrogimi narodami jak Polska i Niemcy po II wojnie światowej, bez zaangażowania konkretnych, działających na własną odpowiedzialność osób, nie jest możliwe.

Wystawę-instalację należy wyobrazić sobie jako przestrzeń tworzącą trudny do ogarnięcia labirynt, z niewielką liczbą sylwetek kojarzonych z czymś jasnym i wyrazistym. Zwiedzający ma rozumieć poczucie osamotnienia jednostek, które przecierały szlak pojednania. Najbardziej elementarny odruch winien go najpierw kierować ku anonimowej „masie” w poszukiwaniu poczucia bezpieczeństwa. Dopiero namysł i refleksja mogą go skłonić do wyboru otwartej i pustej, ale i w pewien sposób zagrożonej przestrzeni, gdzie jest zaledwie kilka sylwetek-postaci. Wystawa ma w szczególności uświadamiać, że:

- pojednanie jest wyrazem woli uznania win i przebaczenia – w relacjach polsko-niemieckich głęboko osadzone w tradycji chrześcijańskiej;
- pojednanie polsko-niemieckie jest aktem odwagi obywateli, swą postawą i działaniem tworzących nowe perspektywy współpracy, jest wynikiem nie zapomnienia o zbrodniach, ale szczerego i często bolesnego dialogu, pokonywania indywidualnych i politycznych ograniczeń;
- proces pojednania nie polega na zapomnieniu, ale jest wynikiem świadomej konfrontacji z przeszłością, rzetelnego dialogu i umiejętności wyciągnięcia konstruktywnych wniosków na przyszłość;
- pojednanie między narodami (Polakami i Niemcami) jest procesem politycznym, zachodzącym zarówno na płaszczyźnie elit politycznych obu krajów, jak i procesem, w który zaangażowane były rozmaite środowiska, Kościoły, organizacje;
- pojednanie stwarza możliwość partnerskiej współpracy dla dobra wzajemnego i dla korzyści całej Europy.

ZAŁOŻENIA WYSTAWY PLENEROWEJ/INSTALACJI

Planowana w Krzyżowej wystawa ma być umieszczona w plenerze. W istotny sposób ogranicza to ilość materiału informacyjnego, jaką zdolna jest ona pomieścić bezpośrednio. Tym większe znaczenie nabierają będą materiały dodatkowe i uzupełniające, wystawy służące do prowadzenia zajęć dydaktycznych. W ewentualnym następnym etapie prac ma być uzupełniona ekspozycja w budynku, który stoi obok ogrodu, na którym instalacja ma być umieszczona.

Planowana ekspozycja ma mieć charakter narracyjny. Ma zachęcać potencjalnego uczestnika wystawy do refleksji nad aktualnością decyzji podejmowanych przez bohaterów wystawy, indywidualnymi konsekwencjami tych działań oraz ich politycznymi skutkami dla społeczeństw lokalnych i narodowych.

Dlatego osią narracyjną wystawy ma być **zmuśny proces rewizji postaw politycznych, przezwyciężania obaw, ograniczeń i uprzedzeń politycznych, geograficznych, ale i mentalnych na rzecz współpracy.**

Każdy, kto odwiedzi Krzyżową, powinien poznać podstawowe fakty związane z przełomowymi wydarzeniami w relacjach polsko-niemieckich prowadzącymi do przełomu w 1989 roku oraz mszy pojednania. Powinien również zrozumieć rolę mszy pojednania w Krzyżowej oraz wyjątkowość procesu zbliżenia Polaków i Niemców oraz skonfrontować się z losami i decyzjami bohaterów i przeciwników procesu pojednania – zarówno tymi z pierwszej politycznej linii, jak i mniej znanymi opinii publicznej, ale bardzo istotnymi dla budowania mostów. Elementy te mają być opowiedziane przez historię poszczególnych jednostek, ich niejednokrotnie krętych dróg do odważnych decyzji oraz tych osób, którym odwagi zabrakło lub nigdy się nie pojednały. Dlatego ważne jest ukazanie tych osób w ich otoczeniu, wśród rodziny, znajomych itd.

Wystawa ma za zadanie również „połączyć”, zintegrować istniejące już elementy na terenie Fundacji „Krzyżowa”, które są silnie związane z tematyką wystawy, jak np. domek na wzgórzu (miejsce obrad Kręgu z Krzyżowej), malowidła ścienne w pałacu odnoszące się do relacji niemiecko-francuskich w XIX wieku, kawałek muru berlińskiego, miejsce odprawienia mszy

pojednania, upamiętnienie Kręgu z Krzyżowej przed bramą, historia dzwonu w kościele filialnym św. Michała Archanioła.

Treści zawarte w instalacji powinny odnosić się do następujących obszarów tematycznych:

TRAGEDIA WOJNY

Celem tej części instalacji jest ukazanie II wojny światowej, zbrodni III Rzeszy i konsekwencji wojny. Najważniejsze informacje przekazane w tej strefie:

- Atak Niemiec i ZSRR na Polskę w 1939 roku oraz pozbawienie jej niepodległości.
- Zbrodnicza niemiecka polityka okupacyjna: masowe egzekucje, likwidacja polskiej inteligencji (Akcja AB, Palmiry itp.), degradacja Polaków do „podludzi”, Generalplan Ost, wysiedlenia, kradzież dzieci, obozy koncentracyjne, więzienia („katownie” gestapo), łapanki, praca niewolnicza, pauperyzacja społeczeństwa, strach, upokorzenia, niedożywienie, brak opieki medycznej, zwalczanie wszelkich przejawów polskiego oporu, „pacyfikacja” wsi, niezwykle krwawe stłumienie powstania warszawskiego, niszczenie dóbr kultury, zabytków, majątku narodowego, Holokaust na ziemiach polskich (Auschwitz jako symbol niemieckiej zbrodni II wojny światowej).
- Niemieckie ofiary niemieckich zbrodni: niemiecki ruch oporu, w tym Krąg z Krzyżowej.
- Tragiczne skutki wojny dla ludności Polski i Niemiec, w tym dramat przesiedleń.

Istotnym aspektem tej strefy są odniesienia do historii Krzyżowej i okolic z tego okresu: obóz koncentracyjny Gross-Rosen, pracownicy przymusowi w majątku von Moltke, posiedzenie Kręgu z Krzyżowej, postawa rodziny von Moltke względem Polaków i Polski.

PRZEBUDZENIE DIALOGU POLSKO-NIEMIECKIEGO

Przebudzenie pokazane jest w kontraście do tragedii II wojny światowej i wynikłego stąd ogromnego napięcia w stosunkach polsko-niemieckich. Główną ideą tego punktu wystawy jest pokazanie, jak poszczególne jednostki, grupy, stowarzyszenia odwołujące się najczęściej do chrześcijaństwa, wbrew zrozumiałym obawom, dominującej propagandzie, panującym opiniom w swoich krajach, podejmują polityczną dyskusję i przekraczają granice obaw i niechęci. Istotnym elementem tego i następnych obszarów jest ukazanie trudnych warunków działania tych jednostek. Konteksty, w jakich zostaną one ukazane, to m.in. silnie antagonizujące doświadczenia wojny i zamknięte granice, działania aparatu policji politycznej i cenzury w PRL i NRD oraz głęboko zakorzenione stereotypy antyniemieckie i antypolskie w rzeczywistości zimnej wojny.

Przykładowe wydarzenia/osoby:

Po stronie polskiej

- kard. Wyszyński, a w szczególności abp. Kominek jako inspirator *Orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich* (1965);
- Kluby Inteligencji Katolickiej i kontakty z partnerami z NRD, RFN (Stanisław Stomma, Tadeusz Mazowiecki, Władysław Bartoszewski, Kazimierz Czapliński, Ewa Unger).

Po stronie RFN:

- kazanie Juliusa Döpfnera, w którym biskup berliński mówi z ambony, że Polska padła ofiarą straszliwych niemieckich zbrodni, które są przyczyną wypędzeń Niemców i utraty terenów na wschodzie – wówczas wśród katolików niemieckich jest to głos absolutnie osamotniony (1960);
- niemiecki rozrachunek z przeszłością 1933–1945, miejsce ruchu oporu w tym rozrachunku;
- memorandum wschodnie Kościoła ewangelickiego (1965) i wspomnienie o uznaniu granicy na Odrze i Nysie;
- memorandum Kręgu z Bensbergu (m.in. Walter Dirks, Eugen Kogon, Joseph Ratzinger);
- Działania Pax Christi.

Po stronie NRD:

- zamknięta „granica pokoju”, niechętny dystans;
- działania Akcji Znak Pokuty (Lothar Kreyssig) – od 1965 roku młodzi Niemcy pracują w Polsce wbrew woli NRD na terenie byłych niemieckich obozów zagłady w Polsce (Konrad Weiss, Ludwig Mehlhorn, Günter Särchen).

Owoce tych społecznych, odważnych inicjatyw jest znaczący politycznie, **symboliczny gest niemieckiego kanclerza Willy’ego Brandta**. 7 grudnia 1970 roku przed pomnikiem Bohaterów Getta „nad otchłanią niemieckiej historii, pod ciężarem milionów zamordowanych, uczyniłem to, co robią ludzie, kiedy brakuje im słów” – wspominał Willy Brandt. Jego gest przeszedł do historii jako kamień milowy polsko-niemieckiego pojednania, jednak nie w PRL. W Polsce zdjęcie nie było publikowane do 1989 roku. Fotografia Kanclerza bądź figura ukłęknięcia ma podkreślać religijną formę politycznego przekazu. Jest to także symboliczne zwieńczenie działalności organizacji społecznych jak Pax Christi czy Akcja Znak Pokuty, których działania inspirowane były chrześcijańską duchowością.

RUCH SOLIDARNOŚCI I POLSKO-NIEMIECKA SOLIDARNOŚĆ

W związku z powstaniem w Polsce ruchu Solidarności w latach 80. po raz pierwszy po wojnie pojawiają się gesty wzajemnej masowej sympatii. Wydarzenia tego okresu wskazują też, że autentyczne pojednanie między społeczeństwami możliwe jest tylko wtedy, gdy związane jest z dążeniem do wolności i demokracji oraz z rozrachunkiem z przeszłością.

Początkowo wielu niemieckich polityków postrzegało polskie przebudzenie demokratyczne jako zagrożenie dla polsko-niemieckiego porozumienia. Obawiano się rosyjskiej inwazji, odrodzenia następnej fazy zimnej wojny. Opozycja demokratyczna w Polsce postrzegana była niekiedy jako burzycielka polityki odprężenia. Religijna retoryka odpychała od Solidarności część politycznego establishmentu w Niemczech. Mimo to ruch Solidarności budził szeroką sympatię w społeczeństwie niemieckim zarówno Niemieckiej Republiki Federalnej, jak i NRD. Po 13 grudnia 1981 roku i wprowadzeniu stanu wojennego Niemcy pospieszili z silnymi symbolicznymi, jak i praktycznymi wyrazami poparcia.

Po stronie Polski:

Pojawienie się opozycji (KOR, PPN, „Kultura” paryska), nowe myślenie o Europie, miejsce Polski w niej i rola Niemiec dla polskiej polityki zagranicznej.

Po stronie RFN:

„żółte paczki”, sprzeciw wobec stanu wojennego; społeczeństwo RFN udziela Polsce największej pomocy spośród zachodnich społeczeństw, co robi na Polakach olbrzymie wrażenie.

Po stronie NRD:

Nawiązanie kontaktów opozycji NRD i PRL, likwidacja ruchu bezwizowego z Polską, propaganda antypolska.

ROK 1989

Celem tego punktu wystawy jest pokazanie, jak jeden gest może stać się ważnym symbolem dla długiego i skomplikowanego procesu społeczno-politycznego. Pojednanie polsko-niemieckie w wymiarze politycznym możliwe było po obaleniu komunizmu i przewyciężeniu podziału Europy i było realizowane przez dwa suwerenne i demokratyczne państwa, przewyciężające wcześniejszą nieufność. Polski premier i niemiecki kanclerz wykorzystują możliwości stworzone przez polskie i niemieckie społeczeństwo obywatelskie, tworząc podwaliny pod przyszłe, niepozabawione napięć, ale pokojowe relacje demokratycznie rządzących się sąsiadów. To przesłanie mszy pojednania dla Polski, Niemiec i Europy.

Strona polska:

- organizacja przez Klub Inteligencji Katolickiej we Wrocławiu i Akcję Znak Pokuty (NRD) konferencji *Chrześcijanin w społeczeństwie* w dniach 2–4 czerwca 1989 roku, 4 czerwca 1989 roku odbyły się w Polsce pierwsze częściowo wolne wybory;
- rząd Tadeusza Mazowieckiego (nowa dyplomacja, starania o zbliżenie, nowy ambasador: tu narracja niemal „godzina po godzinie” – daty, osoby, telefon w ambasadzie, telefon w MSZ (jeszcze rozmowa kontrolowana);
- decyzja o wyborze miejsca mszy pojednania w Krzyżowej – spór o Górę św. Anny, propozycja Krzyżowej, rola bp. Alfonsa Nossola, Tadeusza Mazowieckiego, Mieczysława Pszona, Horsta Teltschika, Helmuta Kohla oraz mniejszości niemieckiej.

Strona niemiecka:

- upadek muru berlińskiego i polskie reakcje;
- przygotowanie wizyty Helmuta Kohla w Polsce, oczekiwania i reakcje w Polsce i w Niemczech.

Ważnymi ikonicznymi punktami wystawy mają być w szczególności (być może jednak będzie na nie lepsze miejsce w ramach wystawy w obrębie budynku):

- zdjęcie Helmuta Kohla i Tadeusza Mazowieckiego w geście pokoju w trakcie mszy, kazanie księdza biskupa Alfonsa Nossola wygłoszone podczas Mszy Pojednania w Krzyżowej 12 listopada 1989 roku: „Iść razem, w prawdzie i miłości pojednani”;
- fragment (dźwiękowy) wystąpienia kanclerza Niemiec Helmuta Kohla na zakończenie Mszy Pojednania w Krzyżowej;
- fragment (dźwiękowy) wystąpienia premiera RP Tadeusza Mazowieckiego na zakończenie Mszy Pojednania w Krzyżowej.

W CENTRUM WYSTAWY ZNAJDOWAĆ SIĘ POWINNY M.IN. NASTĘPUJĄCE POSTACIE, JAKO EGZEMPLIFIKACJA ODWAGI CYWILNEJ I WOLI PPOJEDNANIA:

Kazimierz Czapliński – list biskupów polskich do niemieckich: „*Nie możemy wychowywać swoich dzieci w duchu, że Niemcy są tylko zbrodniarzami, skoro nasi biskupi wystosowali taki list do niemieckich braci*”.

Ewa Unger – działaczka wrocławskiego KIK-u budująca od lat 60-tych kontakty ze stroną niemiecką.

Freya von Moltke – działaczka (wraz ze swym mężem) niemieckiego ruchu oporu podczas II wojny światowej, po wojnie, wskutek atmosfery wokół Kreisauer Kreis, wyjechała wraz z synami w roku 1960 do USA, wspierała intensywnie wszelkie wysiłki mające na celu uczynienie Krzyżowej miejscem polsko-niemieckich spotkań i dialogu.

Tadeusz Mazowiecki – działania Akcji Znak Pokuty, fascynacja postawą Dietricha Bonhoeffera: „*Kościół niemiecki nie sprostował wówczas sytuacji nie dlatego [...], że był wkorzeniony w życie i tradycję swego narodu, ale dlatego, że zapoznały, iż chrześcijaństwo nie pozwala iść bezkrytycznie za tradycją narodową, lecz wymaga i wystąpienia przeciw niej, gdy odzywa się to, co jest w niej mroczne*” (1971), „*Całe nasze doświadczenie mówi, że najważniejsze jest to, jaki jest człowiek i jaka jest jego wewnętrzna wolność*” (1987).

Marion Doenhoff – traci majątek na ziemiach wschodnich, na łamach tygodnika „Die Zeit” nawołuje Niemców do aktywnej polityki wschodniej: „*Dzisiaj Republika Federalna nie ma wspólnej granicy z Polską, ale po zjednoczeniu Niemiec problem wytyczenia granicy będzie musiał zostać podjęty*” (1959), „*Pojednanie – tak, rezygnacja – nie: Ze stratą można się pogodzić, z dóbr doczesnych można zrezygnować, ale nikt, kto pochodzi ze Wschodu, nie zrezygnuje z ziemi*” (1962), rezygnacja z wyjazdu z Brandtem do Warszawy: „*... niezmiernie mi przykro, ale wydaje mi się, że nie sprostam*” (1970).

Ludwig Mehlhorn – jego przełom to pobyt w ramach działań Akcji Znak Pokuty w Świętej Lipce: „Polacy nienawidzą Niemców i mają do tego prawo. Oni musieli wiele wycierpieć podczas niemieckiej okupacji”, „Doświadczenia z Polski o tyle zmieniły moją percepcję NRD, ponieważ uświadomiły mi rozmiar ograniczeń wolności, jaki nam narzucano”.